

بسم الله الرحمن الرحيم

تاریخ و تاریخ نگاری اسلامی

علمیت، اعتبار و فائده تاریخ

شاید از خود پرسیده باشید آشنایی با انبوه نام‌ها، حوادث، فراز و نشیب تمدن‌ها و عملکرد نیاکان در شکل‌گیری زندگی آینده ما چه نقشی دارد؟ آیا این گزارش‌ها و تحلیل‌ها تا چه میزان واقعیت دارد؟

اگر بپذیریم که هر حادثه مولود علت یا علت‌های پیش از خود و دست‌کم انگیزه سلسله حوادث بعدی است، بدین نتیجه می‌رسیم که زندگی ملت‌ها چون رشته‌ای دراز است و مجموع انسان‌های یک عصر تنها یکی از مهره‌های آویخته بدین رشته به شمار می‌آید. استواری و ناستواری هر مهره به چگونگی پیوند آن به مهره پیشین و پسین وابسته است.

قبل از بیان دلیل اهمیت شناخت از تاریخ اسلام نخست مناسب است ببینیم تاریخ را چگونه شناسانده‌اند. هر لغت‌نامه و یا دائرةالمعارفی را بگشائید، در ذیل کلمه تاریخ برای آن معنایی خواهید یافت، به اجمال یا به تفصیل، دقیق و یا در خور ایراد. در این میان بعضی تعریف‌ها نیز با آن که از جانب آشنایان به فن و یا استادان تاریخ عنوان شده است، از طنز و بذله‌گوئی حکایت می‌کند.

اما مفهومی که می‌توان آن را پذیرفت این است که تاریخ، مجموعه اطلاعاتی است از گذشته ملت‌ها و آن‌چه در طول زمان دیده‌اند - پیروزی یا شکست، پیشرفت یا عقب‌ماندگی، خوشبختی و یا نکبت - نه بر سبیل قصه و داستان سرائی آمیخته به افسانه، بلکه بر اساس آن‌چه رخ داده است، نه بخاطر سرگرمی، بلکه جهت بهره‌گیری و چاره‌جویی از بررسی آن حادثه‌ها برای حوادثی همانند و گریز از تکرار اشتباه.

حال اگر بپذیریم که تاریخ چنین موضوعی است و نیز بپذیریم که هر حادثه در هر زمان که رخ می‌دهد، مولود علت یا علت‌های پیش از آن حادثه است و نیز آن حادثه، خود انگیزه‌ای برای سلسله حادثه‌های بعدی است، بدین نتیجه می‌رسیم که زندگانی ملت‌ها چون رشته‌ای دراز است و ملت‌ها نیز مانند دانه‌هایی بدین رشته آویخته‌اند و

استواری و ناستواری هر مهره وابسته به چگونگی پیوند آن مهره به مهره پیشین و پسین است. نتیجه آن که زندگانی هر ملت را در هر مقطع از زمان نمی توان از زندگانی مردم گذشته و مردم آینده آن جدا کرد. و برای دانستن علت هر حادثه نامطلوب - که مثلاً در زمان ما رخ می دهد - و یافتن راه چاره آن باید هم گذشته آن را خوب دانست^۱ و هم تدبیری به کار برد که در آینده چنان مشکلی پیش نیاید.

این جا است که ضرورت آشنایی با تاریخ ملتها - به طور عموم - و یا لاقلاً تاریخ ملت خود همگان و بویژه برای کسانی که کارهای اجرائی را در سطحی گسترده به عهده می گیرند روشن می شود.

تاریخ نوعی وسیله ی ارتباط میان نسل های مختلف بشری است که در طول تاریخ یکی بعد دیگری آمده اند و ابزاری مناسب برای به دست آوردن تجربه ها و دانسته های پیشینیان است. مطالعه تطبیقی و تحلیلی تمدن های مختلف، سعی و کوشش برای فهمیدن رابطه علی میان حوادث و واقعات زنجیره مانند تاریخی و دقت و مطالعه در مورد آنچه که انسان های ادوار مختلف با آن روبرو بوده اند، سرمایه ای عظیم برای پیش بینی و ساختن یک زندگی عاقلانه و سالم می باشد.^۲

علاوه بر این، کنکاش در تاریخ همیشه وسیله ای مناسب برای پاسخ دهی به آرزوها و آرمان های انسان است که تاکید بر این دارد تا در مورد خود و دیگران بداند،^۳ علل و انگیزه های پیشرفت و تنزل و سقوط تمدن های مختلف، تمییز دادن حق از باطل و آشنایی با راه تکامل و خوشبختی دنیوی و اخروی نیز مرهون بررسی تاریخ است.^۴

از این رو بزرگان و انسان های متعالی در جوامع با دقت در تجربه های انسان ها در طول تاریخ سعی در بهره گیری از آن تجربات و حصول عبرت از وقایع تاریخی می نمایند. اگر به فرمایش امام علی علیه السلام به امام حسن علیه السلام دقت کنیم، به این حقیقت پی می بریم:

---

^۱ شهیدی، کیهان اندیشه، ش ۱۱، ص ۹۰-۹۳

^۲ ر-ک: سخاوی، الاعلان بالتوبیخ لمن ذم التاریخ، ص ۱۴-۸۶

^۳ ر-ک: زرین کوب، تاریخ در ترازو، ص ۹-۲۶؛ یاسپرس، آغاز و انجام تاریخ، ص ۳۰۹-۳۲۸

^۴ ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۱، ص ۹-۱۱

فرزند، هر چند من عمر همه کسانی را که پیش از من زندگی کرده اند، را ندارم؛ ولی در اعمال همه آنها دقت کرده ام و در مورد حوادث و اخبار آنان اندیشیده ام. برای شناخت تاریخ آنان چنان در آثارشان به تفکر پرداخته ام که یکی از آنان شده ام. به سبب آگاهی از سرگذشت آنان، گویا با همه آنها، از اولین فرد تا آخرینشان زندگی کرده، زلال و پاکی زندگانی آنان را از تیرگی های آن، و سودمندی اش را از زیان آن بازشناخته ام.^۵

خدای تعالی در اکثر سوره های قرآن سرگذشت پیامبران و ملل پیشین را بیان نموده است. از نظر اسلام،^۶ تجربه های ملت های پیشین نزد خداوند اتقدر اهمیت دارد که به پیامبر خود دستور می دهد تا در راه بلند نمودن "کلمه توحید" و هدایت انسان ها و سعادت آنان از تاریخ استفاده نماید و ایام الله یعنی روزهایی که نزد خداوند مقدس هستند تا به آنان گوشزد کند.^۷

در روزگاری نه چندان دور مردم از نقش و اهمیت تاریخ به دور بودند تا جائیکه از پنداشتن تاریخ به عنوان یک علم ابا داشتند و برخی از مردم نسبت به گزارش های تاریخی بدبین بودند و به آنها اعتماد نمی کردند. آنها علم تاریخ را همانند نوری بسیار ضعیف می پنداشتند که نمی توان به آن اعتماد کرد.^۸ مشکل بررسی علت رفتارهای انسانها و وقایع و نیز کشف روابط علی و معلولی آنها و تجربه ناپذیری آنها [در تاریخ علمی] و نیز مشکل مهمی که در تاریخ وجود داشت، مغرضانه بودن و نیز تعصبات جاهلی و قبایلی و نیز پرداختن سیاستمداران به تدوین تاریخی که مورد پسند آنان بود (تاریخ نقلی) این مشکلات را افزون نموده بود؛ اما به این دلیل که تاریخ، به مثابه مجموعه ای از معارف برخوردار از روش، موضوع و نظم و انسجام، تردید ناشدنی می باشد، اکثر محققان، نگاهی آن چنان بدبینانه نسبت به تمدن ها ندارند و کمی واقع نگر می باشند.^۹ چونکه حقیقت بعضی از وقایع تاریخی به نوعی است که ممکن نیست در آنها تحریف و دروغ شامل نمود. ثانیاً اینکه ممکن نیست که همه افراد و مورخان را در کتابت و نقل وقایع تاریخی به دروغ پردازی و تعصب متهم نمود. علاوه بر این، کسی که کار تحقیقی انجام می دهد، به آسانی می تواند با در نظر گرفتن معیارهای مطالعاتی، به راستی و کاستی اکثر وقایع و حوادث علم حاصل کند.^{۱۰}

^۵ نهج البلاغه، نامه ۳۱، ص ۲۹۷-۲۹۸

^۶ ر-ک: سوره کهف، آیه ۹-۱۳ و ۵۹-۷۷؛ سوره بروج، آیات ۱۷ تا ۲۰

^۷ سوره ابراهیم، آیه ۵

^۸ ر-ک: یاسمی، مقالات و رساله ها؛ تاجبخش، تاریخ و تاریخ نگاری؛ کار، تاریخ چیست

^۹ ر-ک: سخاوی، الاعلان بالتوبیخ لمن ذم اهل التاريخ؛ مطهری، حق و باطل به ضمیمه احیای تفکر اسلامی، ص ۳۱

^{۱۰} ر-ک: مطهری، مجموعه آثار (فلسفه تاریخ)، ج ۱، ص ۳۷۵-۳۷۷

نگاه اجمالی به روش های تاریخ نگاری

تاریخ و تاریخ نگاری یکی از مواردی بوده که در تمدن اسلامی به آن اهمیت داده می شده است. عده ای تاریخ را برای عبرت آموزی و عده ای برای ثبت جنگها و فتوحات می نوشتند اما در هر حال از روشهایی متفاوت برای نوشتن تاریخ استفاده می کردند. عده ای تاریخ را به روش روایی و عده ای به روش ترکیبی و عده ای به روش تحلیلی نگاشته اند.

روش روایی

در روش روایی روایات مختلف درباره یک حادثه و واقعه تاریخی با درج اسناد در کتاب تاریخ آورده می شود. روش روایی تاریخ نگاری از همان اوایل تاریخ اسلام آغاز گردید. زمانی که می خواستند سیره و احکام پیامبر را بنویسند تاریخ نگاران روایات مختلف را ضبط کردند بدون آنکه در آن دخل و تصرفی داشته باشند. بنابر این راویان و اخباریان اولین مورخان عصر اسلامی محسوب می شوند که روایاتی متناسب با موضوع مورد بحث گرد آورند. از اولین گروه محدثانی که به سیره پیامبر پرداختند، روایات آنرا گرد آوردند و نوشتند و آثارشان طلیعه تاریخ نگاری روایی به شمار می رود می توان به «ابان بن عثمان ، عروه بن زبیر، شرحبیل بن سعد و محمد بن مسلم زهری» اشاره کرد که بنیان گذاران مکتب تاریخ نگاری مدینه و هم آغاز کنندگان روش روایی به شمار می روند. اما برجسته ترین نماینده روش تاریخ نگاری روایی ، محمد بن جریر طبری است که در تاریخ نویسی بر سلسله روات تاکید می ورزید و از نقادی روایات خودداری می کرد. روش تاریخ نگاری روایی بیشتر در آثار مورخان دوره اسلامی به چشم می خورد در واقع آنها باور نداشتند که یکی از وظایف آنها در تاریخ نگاری علاوه بر روایت بررسی و تحلیل عقلانی آنها نیز هست.

روش ترکیبی

مراد از روش ترکیبی آن است که مورخ به جای ذکر روایات مختلف از راه مقایسه و ترکیب و ایجاد سازگاری میان آنها واقعه مذکور را طی یک روایت توضیح دهد. در حقیقت روش ترکیبی مربوط به دوره تالیف تاریخی است. البته کار مورخ در روش ترکیبی بسیار مشکل است و مورخ باید بر مسائل تاریخی احاطه داشته باشد تا بتواند از ترکیب روایات به حقیقت و واقعیت نزدیک گردد. و این باعث می شود تا بعضی روایات حذف گردند.

آغاز این روش تاریخ نگاری مشخص نیست اما در سال ۲۷۹ هجری کتاب فتوح البلدان بلاذری به این روش نگاشته شده است. از دیگر کتابهایی که به روش ترکیبی نگاشته شده می توان به « اخبار الطوال دینوری ۲۸۲)

هجری) ، تاریخ یعقوبی ، تاریخ دمشق ابن قلانسی ، المنتظم ابن جوزی ، تاریخ الکامل ابن اثیر و تاریخ طبرستان ابن اسفندیار» اشاره کرد.

روش تحلیلی

در این روش مورخ در کنار نقل روایات غالباً ترکیبی ، به تحلیل ، تبیین و بررسی علل و نتایج آن می‌پردازد. اگر چه در تاریخ نگاری اسلامی نمی‌توان تاریخی تحلیلی که کاملاً مصداق این تعریف باشد پیدا کرد اما بعضی تواریخ را می‌توان یافت که دیدگاه‌های تحلیلی در آنها دیده می‌شود. از جمله آثاری که می‌توان در زمره آثار تحلیلی قرار داد می‌توان به «تجارب الامم ابو علی مسکویه» اشاره کرد آنچه کتاب تجارب الامم را ممتاز کرده دیدگاه مسکویه نسبت به تاریخ و هدف از آن و نیز روش استدلال و نگرش فلسفی اوست.

دیدگاه او در تاریخ عملی و اخلاقی بوده و تاریخ بشر را آزمایشگاهی برای تحصیل تجربه می‌دانسته است. کتاب تاریخ بیهقی هم در زمره آثار تحلیلی قرار می‌گیرد. بیهقی به تحلیل جزئیات بعضی حوادث توجه داشته و آگاهانه بدان پرداخته است. از جمله در داستان بر دار کردن حسنک وزیر ، بیهقی به تحلیل اوضاع و احوال دربار غزنویان و مقایسه آن با احوال برمکیان و قتل آنان پرداخته است.

با توجه به رویکرد تاریخی قرآن و نهج البلاغه به خوبی می‌توان اهمیت، اعتبار، فایده مندی و علمیت تاریخ را کشف نمود. البته در این میان ممکن است شاخص‌ها و میزان‌های تجربه‌پذیری در تاریخ و روش این تجربه دقیقاً همان روش و شاخص‌هایی نباشند که برای علوم حسی و تجربی به کار گرفته می‌شوند.

از نگاه قرآن مجید، نگاه روایی و تحلیل ساختارها و بررسی علل وقوع حوادث و شناختن علل و انگیزه‌های پدید آمدن حوادث، همه‌ی اینها اهمیت دارند. چنانکه کشف قوانین حاکم بر وقایع تاریخی و بیان کمیت و کیفیت آنها نیز همواره از نظر قرآن و فرمایشات امام علی علیه السلام در نهج البلاغه مورد اهمیت بوده‌اند. این بدان معناست که از این منظر می‌توان به این نتیجه رسید که از نگاه قرآن و امام علی علیه السلام، تاریخ نقلی، تحلیلی و نیز فلسفه تاریخ دارای اهمیت فراوان است.

با توجه به آیات متفاوت قرآن کریم در سوره‌هایی چون لقمان، ابراهیم، هود، کهف، انبیا، ابراهیم، مریم و یونس و نیز با توجه به اسامی بزرگان تاریخ یعنی کسانی که به عنوان بارزترین الگوهای بشری در این سوره‌ها بیان شده

اند و نیز با توجه به اصطلاحات و عناوینی که در قرآن مجید اشاره به حوادث عظیم تاریخی دارند که هر کدام از آنها گویای زندگی و هویت اقوام و ملت های مختلف در زمان های گذشته تاریخ دارند، می توان اهمیت والای تاریخ را دریافت. در کنار اینها، نهج البلاغه نیز همانند قرآن مجید بیانگر تعالیم عمیقی از تاریخ تمدن انسانهای پیشین بوده و نیز همانند فیلمی از مسائل سیاسی و اجتماعی اعصار گذشته و مشتمل عبرتهای تاریخی برای انسانها تا قیامت می باشد. این تعالیم به انسان در هر دور کمک می کند تا با دقت در فرجام و انجام ملل گذشته، نسبت به زندگی قلیل این دنیا، برای خود برنامه ریزی نمایند تا در زندگی دائمی آخرت برای خود توشه و سرمایه ای مهیا نمایند که دچار خسران نشوند. امام علی علیه السلام می فرماید:

پیمان و شخصیت خود را در گرو آنچه می گویم قرار می دهم و ضمانت آن را به عهده می گیرم. بی گمان هر کس به روشنی از پیشامدهای تاریخی و فرجام بد امت ها در گذشته عبرت گیرد، پیوسته آنها را در نظر داشته باشد، ژرف در آنها بنگرد و قوانین و نوامیس حرکت جوامع را از آن حوادث دریابد، واقع بینی و پرواداری او را از غلتیدن در جایگاه های شبهه ناک و هلاکت بار باز می دارد.^{۱۱}

گفتار واضح تری از امام علی علیه السلام در بیان قانونمندی تاریخ در نهج البلاغه بدین مضمون آمده است:

ای بندگان خدا، بی گمان روزگار را با آیندگان و گذشتگان شیوه ای است همسان؛ که نه گذشته را بازگشتی است و نه شرایط کنونی را جاودانگی. کنش های آن از روز نخست تا پایان با یک ضابطه است. بستر زمان، ماجراهای تاریخ را میدان مسابقه ای است که هر کدام را پرچم افراشته ای است... پس، از آنچه مایه عبرت است پند گیرید و از گردش روزگار عبرت پذیرید و از بیم دهندگان (پیامبران) سود بگیرید.^{۱۲}

فلسفه تاریخ

فلسفه تاریخ به دو گونه معرفت متفاوت اما به هم پیوسته گفته می شود:

۱- فلسفه نظری تاریخ (Speculative philosophy of history)

---

^{۱۱} نهج البلاغه، خطبه ۱۶، ص ۱۷ و ر-ک: جعفری، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۲۲۶-۲۳۳

^{۱۲} «عبداللہ ان الذہر یجری بالباقین کجریہ بالماضین، لا یعود ما قد ولی منہ و لا یبقی سرمداً ما فیہ آخرُ فَعَالِہ لِأَوَّلِہ، متسابقۃ امورہ، متظاہرۃ اعلامہ... فَاتَعظُوا بِالْجَبْرِ، و اعتبروا بالغبیر، و انتفعوا بالتذر. نهج البلاغه، خطبه ۱۵۷

۲- فلسفه علم تاریخ (critical philosophy of History) یا (philosophy of History)

فلسفه نظری تاریخ پیشینه ای دیرین دارد. برخی افلاطون و سنت اگوستین را از پیشتازان و بنیان گذاران مباحث آن می دانند، اما رواجش بیشتر پس از ظهور فلسفه نظر هگل، مارکس و پیروان او بوده است. دومی از فرزندان فلسفه علم است که در قرن بیستم تولد یافته است.

فلسفه نظری تاریخ گویای پاسخ سه سؤال ذیل است:

۱- تاریخ به کجا می رود؟ (هدف)

۲- چگونه می رود؟ (ساختار حرکت، محرک)

۳- از چه راهی می رود؟ (روش)

در فلسفه علم تاریخ موضوعاتی چون روش شناسی پژوهش، عنصر گزینش، تفسیر، پیش بینی، دخالت ارزش ها در قضاوت ها، امکان تجربه در تاریخ، تفاوت علم تاریخ با علم های دیگر، پرداخته می شود.

درباره عامل و محرک تاریخ تا کنون ده ها نظریه ارائه شده است. "ابن خلدون" دانشمند پراوازه مسلمان، غرض از مطالعه تاریخ را دوراندیشی در عمل می داند و در تحلیل چگونگی پیدایش فرهنگ و تمدن و حرکت تاریخ، تعصبات قومی را علت فاعلی یاد می کند.^{۱۳}

به نظر "گوینو"، فیلسوف فرانسوی، تنها بعضی نژادها استعداد تمدن و فرهنگ آفرینی دارند و برای پیشوایی، خون اصیل است نه هوش.^{۱۴}

به نظر "منتسکیو"، جامعه شناس فرانسوی، عامل سازنده تمدن، اقلیم خاص و محیط طبیعی است؛ محیط های معتدل مغزهای نیرومند و مزاج های معتدل به وجود می آورد.

---

^{۱۳} - ک: ابن خلدون، فلسفه تاریخ

^{۱۴} - ک: دورانت، لذاات فلسفه، ص ۲۴۳ به بعد؛ مطهری، فلسفه تاریخ، ص ۶۰-۷۳

به نظر "کارلایل"، فیلسوف انگلیسی، تاریخ هر قوم جلوه گاه شخصیت و نبوغ یک یا چند قهرمان و نابغه است. سایر مردم مصرف کننده اندیشه اتانند و در پی آنها حرکت می کنند.^{۱۵}

به نظر "مارکس"، موتور تاریخ را اقتصاد و تکامل ابزار و روابط تولید به حرکت درمی آورد و بنای اقتصادی، پایه واقعی روبناهای قانونی، اخلاقی، دینی و اندیشه ای است.^{۱۶}

در نظر "فردریش نیچه"، فیلسوف آلمانی، گزینه برتری جویی و قدرت طلبی عامل حرکت تاریخ است و چه بسا تاکید بر ارزش هایی چون محبت، همدردی و برابری صورت واژگونه همین اراده قدرت است.

"فرانسیس بیکن" رشد مراحل مختلف دانش را سراغاز تحول و عامل اساسی حرکت تاریخ می شمارد.

"شهید مطهری" مجموعه ای از خصوصیات فطری انسان همچون خردورزی، آموزش پذیری، کمال طلبی و استعدادهایی چون استعداد حفظ و انتقال تجارب، استعداد ابداع و میل ذاتی به خلاقیت را نیروی پیش برنده انسان می داند.^{۱۷}

"استاد محمد تقی جعفری" پس از برشمردن ۲۳ نظریه درباره عامل محرک تاریخ، می نویسد: سه عامل از عوامل نابرده - خدا، انسان و آنچه برای انسان مفید است - اساسی ترین عوامل محرک و ایجاد کننده کیفیت های اولیه و ثانویه و هویت اصلی رویدادها شمرده می شود.^{۱۸}

"محمد تقی مصباح" با تاکید بر شخصیت اعتباری جامعه و تاریخ، جبر اجتماعی و تاریخی را مردود، و اراده و اختیار انسان را از اجزای علت تامه حوادث و دگرگونی های اجتماعی می داند. او می نویسد:

اساس اسلام و هر دین آسمانی دیگر و بلکه پایه هر دین و هر نظام اخلاقی یا حقوقی، بر اراده آزاد انسان استوار است. اگر آدمی مختار نباشد، چگونه می توان او را امر یا نهی، ستایش یا نکوهش، انذار یا تبشیر، تحذیر یا ترغیب کرد و پاداش و کیفر داد؟^{۱۹}

---

^{۱۵} دورانت، لذات فلسفه، ص ۲۴۰ به بعد.

^{۱۶} ر، ک: فارسی، درس هایی درباره ماکسیسم؛ سبحانی، مارکسیسم و نیروی محرک تاریخ؛ مطهری، نقدی بر مارکسیسم

^{۱۷} مطهری، مجموعه آثار، ج ۲، ص ۴۹۷-۴۹۰ و مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی، ج ۱-۷، ص ۳۷۶ و ۴۸۰-۴۸۲

^{۱۸} ر، ک: جعفری، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۲۲۳-۱۴۱ و تفسیر و نقد و تحلیل مثنوی، ج ۱۴، ص ۹۷-۹۸

^{۱۹} ر، ک: مصباح یزدی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، ص ۱۵۸-۱۶۱

اهمیت و ارزش تاریخ اسلام

جوامع، چون موجودی زنده اند- هر یک هویتی مشخص دارند و در حرکت خود از سمت گیری و کارمایه های ویژه خود بهره می برند- شناسنامه هر ملتی بر اساس "میراث های تاریخی" اش شکل می گیرد- میراث های تاریخی و فرهنگی جهان اسلام در واقع حافظه تاریخی ملت های مسلمان را شکل می دهد-

آگاهی از تاریخ اسلام و باور نگاه داشتن این میراث فرهنگی موجب امیدواری، نشاط، بیداری، پایداری و وحدت جهانی مسلمانان است و در پیروزی انقلاب جهانی اسلام، اثری بنیادین دارد- تلاش دولت های استکباری در جهت تغییر خط، زبان و آداب و رسوم ملل مسلمان، برای از بین بردن همین حافظه تاریخی و خود آگاهی مسلمانان بوده است- زیرا یادآوری روزهای عظمت و قدرت، مسلمانان زیر سلطه و تحقیر شده را از نیرو و امید برخوردار می سازد و مکتب شعب ابوطالب و مقاومت حضرت محمد^ص در آغاز نهضت، به حرکت های اصلاحی و رهایی بخش، درس ایستادگی و نهراسیدن از توطئه ها و محاصره ها می دهد- افزون بر این:

۱- اثبات مسئله وحی و پیوستگی پیامبر خدا^ص به منبع لایزال الهی و معجزه جاویدان وی-

۲- آگاهی از راز و رمز توفیق پیامبر^ص در گذر از جامعه جاهلی به جامعه اسلامی و دگرگونی بنیاد نظام قبیله ای جاهلیت و تبدیل آن به یک حکومت منسجم، پویا و زنده-

۳- دستیابی به بخش گسترده ای از مبانی نظری و سنت عملی پیامبر خدا^ص و ائمه اطهار (علیهم السلام) در عرصه های فرهنگی، معنوی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی-

۴- شناخت احکام شرعی، چگونگی و مراحل وجوب و مشروعیت آنها^{۲۰}

تاریخ نگاری و اهتمام مسلمانان به آن

با آغاز اسلام بذر افکار تاریخی که در قرآن و احادیث پیامبر خدا^ص جوانه زده بود، شروع به رویدن نمود- تاریخ نگاری در اسلام با جستجو، گردآوری و نقل اخبار و روایاتی درباره رویدادهای خاص - که تا آن زمان سینه به سینه

^{۲۰}رک: حسنی، تاریخ تحلیلی و سیاسی اسلام، ص ۳۹-۴۰

نقل می شد - آغاز گردید- این تلاش در مدتی کوتاه به بار نشست و با تنوع و عمق ویژه اش در میان سایر دانش های اسلامی جایگاهی والا و برجسته یافت- به تدریج دانشی مدون شکل گرفت که نه تنها شاخه های جداگانه و مستقل داشت، از ادبیات متنوع و ”روش های خبریابی“ و ”پژوهشی“ ممتازی برخوردار بود- مورخ مسلمان می کوشید تا اخبار را با نقد و ارزیابی و تحقیق صلاحیتِ راویان آن، بپذیرد؛ به طوری که بعد ها ”علم رجال“ و ”فن جرح و تعدیل“ در شمار ابزارهای اصلی او قرار گرفت-

از آنجا که شخصیت پیامبر خدا^ﷺ و زندگی پربار آن حضرت الگوی همه مسلمانان بود، تاریخ نگاران مؤمن کار خود را با ثبت سیره نبوی و امور مربوط به نبردهای وی آغاز کردند- سپس تاریخ عمومی نگارش یافت و به تدریج در علم تاریخ و فلسفه آن کتاب هایی نوشته شد-

هرچند تاثیر فعالیت ها و منابع پیش از اسلام، مانند قصه های ایام و انساب در روش های تاریخ نگاری اسلامی انکار نمی شود، گروهی بر این باورند که این فعالیت ها به پیدایش عقیده تاریخ نگاری خاصی نینجامید و تنها شاخه های متنوع تاریخ نگاری اسلامی را شکوفا ساخت-^{۲۱}

در بحث از تاریخ نگاری اسلامی اشاره به موضوعاتی چون گونه های تاریخ نگاری، مکاتب تاریخ نگاری و منابع تحقیق در تاریخ اسلام و نیز دانش های کمکی مطالعه تاریخ اسلام حائز اهمیت است- از آنجا که پرداختن به همه این مباحث مقدور نیست به ذکر چند نکته اکتفا می شود-

۱- برخی معاصران در طبقه بندی گونه های تاریخ نگاری اسلامی، اسامی کتب نوشته شده را ملاک قرار داده و بر این اساس، نگاشته های تاریخ مسلمانان را به هفت گروه تقسیم کرده اند: ۱- سیره نگاری ۲- تک نگاری ۳- تاریخ نویسی عمومی و تقویمی ۴- تاریخ نگاری بر اساس نسب شناسی ۵- سبک خبری و پیوسته ۶- تاریخ نگاری محلی ۷- تاریخ نگاری فرهنگی و اجتماعی-^{۲۲}

برخی دیگر عنصر زمان، مکان و موضوع را لحاظ کرده و برای تاریخ نگاری اسلامی شش روش عمده معرفی کرده اند که بسیاری با تقسیم بالا مشترک است-^{۲۳} باید توجه داشت که اولاً برخی از این شیوه ها از هم جدا نبوده و

^{۲۱}، ک: طبری، تاریخ الطبری، ج ۱، ص ۷؛ ابن خلدون، فلسفه تاریخ، ص ۱۷۰-۱۷۲؛ تاجبخش، تاریخ و تاریخ نگاری، ص ۱۳۳ به بعد-

^{۲۲}، ک: جعفریان، منابع تاریخ اسلام، ص ۲۷ به بعد؛ آئینه وند، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، ج ۱، ص ۱۴۹-۱۸۹

^{۲۳}، ک: سجادی و عالم زاده، تاریخ نگاری در اسلام، ص ۷۱-۸۱ و ۱۰۹-۱۴۸

پیوسته اند. دوم اینکه منابع موجود نیز می‌تواند در زمره یک یا چند روش قرار گیرد. با این حال برخی منابع تاریخی، به هیچ صورت در زمره عناوین نامبرده قرار نمی‌گیرند.

برخی دیگر از مورخان از وجود بیش از ۴۰ شاخه تاریخ نگاری اسلامی خبر داده اند که در هر شاخه آن صدها کتاب نوشته شده است.^{۲۴}

نویسنده کتاب کشف الظنون من اسامی الکتب و الفنون، درباره کتاب های تاریخی مسلمانان تا قرن یازدهم می‌نویسد:

در پژوهشی که انجام دادم به بیش از ۱۳ هزار عنوان کتاب تاریخی دست یافتم که برخی از عناوین آن بیش از ۸۰ مجلد است.^{۲۵}

بدین ترتیب انبوه آثار تاریخی به جای مانده از مورخان مسلمان، شعبه های متنوع تاریخ نگاری در حوزه علوم اسلامی و گستردگی محتوای مسائل مرتبط با تاریخ، هر یک به تنهایی برای اثبات وسعت قلمرو و اهتمام مسلمانان به مسئله تاریخ نگاری، به مثابه یکی از ابعاد و مظاهر فرهنگ اسلامی، کافی است.

۲- مکتب تاریخ نگاری چیست و مکاتب معروف تاریخ نگاری اسلامی کدامند؟

شاید بتوان مجموع اندیشه های یک صاحب نظر که در جمعی نفوذ یافته و تبعیت می‌شود یا شیوه خاص یا نظریه مشترکی را که گروهی از فلاسفه، اندیشمندان، محققان و شاگردان آنان دنبال می‌کنند، "مکتب" نامید. مکاتب تاریخ نگاری اسلامی حاصل اندیشه عده ای از متفکران بزرگ اسلامی و شاگردان و پیروان آنان است و حداقل پنج مکتب بزرگ تاریخ نگاری اسلامی را می‌توان نشان داد:

الف) مکتب تاریخ نگاری حجاز (مدینه) که به ترکیب قرآن، فقه و احکام با موضوعات تاریخی شناخته شده است.

ب) مکتب تاریخ نگاری عراق (بصره) که با تأثیرپذیری از موقعیت به دست آمده در نتیجه فتوحات و بیشتر با بهره گیری از ادبیات پیش از اسلام به ویژه انساب، ایام و اخبار، به ثبت حوادث پرداخته است.

---

^{۲۴}ر، ک: سخاوی، الاعلان باتویخ لمن ذم اهل التاريخ، ص ۳۱۷ به بعد؛ روزنتال، تاریخ تاریخ نگاری در اسلام، ص ۲۰۷ به بعد؛ لوبون، تاریخ تمدن اسلام و عرب، ص ۵۵۶؛ زیدان، تاریخ تمدن اسلام، ص ۵۰۳-۴۹۶؛ سجادی و عالم زاده، تاریخ نگاری در اسلام، ص ۱۰۹ به بعد.

^{۲۵}حاجی خلیفه، کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، ج ۱، ص ۲۷۱

ج) مکتب تاریخ نگاری شام که بیشتر به تأثیر پندارهای جاهلی امویان و در پی کسب مشروعیت سیاسی و دینی حکومت آنان پدید آمد.

د) مکتب تاریخ نگاری یمن که به نوعی در پاسخ به ادعاهای قومی و قبیله ای امویان به وجود آمده است.

ه) مکتب تاریخ نگاری ایرانی که ضمن ترجمه آثار کهن فارسی به تدوین مجموعه هایی پرداختند که به نوعی احیاگر اندیشه شعوبی گری بوده است.

۳- هرچند منابع مطالعاتی تاریخ اسلام متنوع و بسیارند، در یک بررسی کلی می توان آنها را به موارد زیر تقسیم نمود:

الف) منابع شفاهی: منابعی است که روایات، احادیث و اشعار آن بیشتر منشأ شفاهی داشته و سینه به سینه نقل شده است.

ب) منابع مکتوب: این منابع شامل اسناد، مدارک، قراردادهای صلح نامه ها و کتاب های تاریخی است و بیشتر از منابع شفاهی گرفته شده است. هرچند آغاز نگارش و تدوین عام در قرن دوم هجری^{۲۶} صورت گرفت، دست نوشته های پراکنده و اسناد مکتوب شخصی در قرن اول هجری پدید آمد و تا حدود زیادی دست مایه مورخان دوره های بعد قرار گرفت.

ج) منابع تصویری: شامل نقاشی، خط نقاشی^{۲۷} و نقشه های تاریخی است. این نقشه ها زینت بخش کتاب های جغرافیای تاریخی است.

د) منابع معماری: بنای مساجد و کاخ ها، معماری شهرها و باروها و جاده های برون شهری و درون شهری، هر یک منابعی است که در تکمیل اطلاعات و ناگفته های تاریخ، تأثیر داشته است.

۴- در بحث از دانش های کمکی برای مطالعه تاریخ اسلام می توان گفت، مورخ و محقق تاریخ اسلام علاوه بر استفاده از علم تفسیر قرآن، حدیث، فقه، اسما الرجال، ادیان و کلام، از منابع شعری، ادبی و جغرافیا نیز استفاده

---

^{۲۶} بی شک دوره تدوین خاص و انفرادی از زمان پیامبر اکرم^ص وجود داشته است. برای مطالعه بیشتر ر، ک: سرگین، تاریخ التراث العربی، ج ۱، ص ۶-۷.
^{۲۷} ترکیبی از خط و نقاشی است که زینت بخش قصرها و اماکن متبرک و مساجد است.

وافر می برد- از میان انواع دانش های یاری رسان تاریخ، می توان به این موارد اشاره نمود: زبان شناسی، سند شناسی، سکه شناسی، جغرافیا و ادبیات^{۲۸}

افزون بر آنچه در بحث اهمیت تاریخ اسلامی بیان شد، بخشی از علل و انگیزه های توجه کم نظیر مسلمانان به مسئله تاریخ و تاریخ نگاری این چنین است:

۱- قداست دانش و ارزش والای آن در اسلام^{۲۹}

۲- موضع تصدیقی قرآن در برابر انبیای پیشین و گزارش سرگذشت اصول و مبانی تعلیماتی آنان-^{۳۰}

۳- ترغیب و تشویق های قرآن درباره سیر و مطالعه در زمین و کشف فلسفه تاریخ و عبرت گیری از سرنوشت منکران، تکذیب کنندگان، باطل گرایان و ---^{۳۱}

۴- لزوم بهره گیری از سیره و سنت معصومان، به عنوان اسوه حسنه و الگوهای کامل دین، و گسترش فرهنگ جاویدان اسلام-^{۳۲}

۵- اهتمام فرمانروایان به ماندگاری حکومت خویش و ارائه تصویری مناسب از خود-

۶- ورود ملت های گوناگون جهان به آیین اسلام و داد و ستد فرهنگی با دیگر اقوام و ملل-^{۳۳}

برخی از مشهورترین مورخان مسلمان

بزرگ ترین و بیشترین نویسندگان تاریخ و مسائل آن، مسلمان بوده اند- میراث بزرگ تاریخی آنان، در ابعاد مختلف، بر درستی این سخن گواهی می دهد- بررسی این گنجینه معنوی نشان دهنده آن است که در جای جای

---

^{۲۸} جمعی از نویسندگان، تاریخ اسلام، ص ۲۷-۲۹

^{۲۹} آیه های مختلف از قرآن کریم همانند: انبیا، ۷ و بقره، ۱۲۹ و نسا، ۱۱۳ و نحل، ۴۳ و زمر، ۹ و جمعه، ۲؛ کلینی، اصول کافی، ج ۱، کتاب العلم

^{۳۰} سوره بقره، آیه ۲۸۵

^{۳۱} سوره روم، آیات ۸ و ۹

^{۳۲} سوره احزاب، آیه ۲۱؛ سوره ممتحنه، آیه ۴

^{۳۳} ر، ک: جعفریان، منابع تاریخ اسلام، ص ۱۷-۲۵؛ آئینه وند، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، ج ۱، ص ۱۱۵-۱۱۷

سرزمین پهناور اسلامی از اندلس تا مصر، دمشق، عراق، تونس و... همواره گروهی به این امر اهتمام ورزیده اند.^{۳۴}

جرجی زیدان می نویسد: "مسلمانان بیش از هر ملت دیگر - به استثنای ملل جدید - در تاریخ پیشرفت کرده، کتاب نوشتند."^{۳۵}

ناگفته پیداست که پرداختن به سرگذشت همه مورخان و بیان ویژگی های نگاشته های آنان از حوصله این نوشتار بیرون است. بنابراین، تنها به معرفی برخی از چهره های شاخص این فن و مهم ترین آثار ایشان بسنده می کنیم:

۱- محمد بن اسحاق

هرچند از سیره نویسان و مغازی نویسانی چون ابان بن عثمان بن عفان و عروۃ بن زبیر و محمد بن شهاب زهری (۱۲۴-۵۱)^{۳۶} در رتبه پیش از ابن اسحاق نام برده می شود، بزرگ ترین و اصلی ترین مورخ اسلام، که امروزه کتابش (سیره الرسول) در دسترس قرار دارد، محمد بن اسحاق (۸۱ یا ۸۵ - ۱۵۰ یا ۱۵۱ ق-) است. ابن اسحاق در مدینه پرورش یافت. هرچند مهاجرتش به عراق سبب انتقال دانش سیره از زادگاهش به عراق شد، عمده نقل های وی مدنی است. کتاب او سه بخش دارد: آغاز خلقت تا پیدایش نسل عرب و فرزندان اسماعیل تا بعثت رسول اکرم؛ از بعثت تا تشکیل دولت مدینه و مغازی و غزوات پیامبر؛ سقیفه بنی ساعده و...-

البته بیشتر مطالب ابن اسحاق از طریق ابن هشام و کتاب مشهور چهار جلدی وی (سیره ابن هشام) که تهذیب کتاب ابن اسحاق است، در دسترس قرار دارد.

ابن هشام در تنقیح کتاب ابن اسحاق، به خاطر برخی تعصّب ها، در بخش هایی از آن تصرّف کرده، به حذف یا افزایش مطالبی دست یازیده است.^{۳۷}

۲- ابومخنف

^{۳۴} مطهری، خدمات متقابل اسلام و ایران، ج ۲، ص ۵۱۴-۵۱۵

^{۳۵} زیدان، تاریخ تمدن اسلام، ص ۵۰۳

^{۳۶} ر، ک: جعفریان، منابع تاریخ اسلامی، ص ۵۱-۵۵

^{۳۷} صدر، تأسیس الشیعه، ص ۲۳۳ به بعد؛ عثمان، المدخل الی التاریخ الاسلامی، ص ۲۲۰-۱۹۳

لوط بن یحیی بن سعید بن مخنف (۱۵۷-۹۰ق-) از مورخان بنام قرن دوم هجری و رهبر مکتب مورخان عراق است. او با آنکه شیعه بود بدون تعصب، چهره واقعی بنی امیه را نشان داد؛ به طوری که اهل سنت نیز روایات او را نقل کرده اند و شاید به همین دلیل ابن ابی الحدید تشیع او را انکار کرده است.^{۳۸}

از طریق طبری، که بیش از ۵۸۶ روایت از ابومخنف نقل کرده، می توان به خوبی با "روایت های ابومخنف" آشنا شد. مقتل الحسین^{۳۹} از ارزشمندترین کارهای او شمرده می شود.

۳- بلاذری

احمد بن یحیی بلاذری (۲۷۹-۱۷۰ تا ۱۸۰ق-) از دانشوران نیمه دوم قرن سوم هجری و از نسب شناسان معروف است که تدوین تاریخ اسلامی را با تحول روبه رو ساخت. از بلاذری دو کتاب ارزشمند فتوح البلدان و انساب الاشراف بر جای مانده است.^{۴۰}

۴- یعقوبی

احمد بن ابی یعقوب اسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح (وفات ۲۸۴ق-) کاتب و به "اخباری" شهرت دارد. تاریخ الیعقوبی مهم ترین کتاب وی در تاریخ است که می توان آن را یک دوره تاریخ عمومی دانست. این کتاب شکل تاریخ نگاری و انحصار آن در تاریخ اسلام و سیره نویسی را دگرگون ساخت و رویدادهای آغاز خلقت تا قرن سوم هجری را در قلمرو تاریخ جای داد. تاریخ یعقوبی، مضبوط ترین و دقیق ترین دائرة المعارف گونه فرهنگ اسلامی تا عصر نویسنده است.^{۴۱}

۵- طبری

ابوجعفر محمد بن جریر بن یزید طبری (۳۱۰-۲۲۴ یا ۲۲۵ق-) از مورخان نامی دوران اسلامی است. کار عمده او در فقه بود؛ اما دو اثر او جامع البیان در تفسیر و تاریخ الرسل و الامم و الملوک در تاریخ، شهرت بسزای برایش به ارمغان آورد. کتاب تاریخ او، تاریخ عمومی است و حوادث آغاز خلقت تا زمان خود وی به تفصیل در آن نوشته

^{۳۸} ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱، ص ۱۴۷

^{۳۹} جعفریان، منابع تاریخ اسلام، ص ۱۱۲

^{۴۰} عثمان، المدخل الی التاريخ الاسلامی، ص ۲۵۵-۲۶۶

^{۴۱} یعقوبی، تاریخ الیعقوبی، ج ۲، ص ۵-۶ و ۱۲۷-۱۵۸؛ جعفریان، منابع تاریخ اسلام، ص ۱۵۹-۱۵۴؛ سجادی و عالم زاده، تاریخ نگاری در اسلام، ص ۱۱۸-۱۱۱

شده است. بیشتر پژوهش‌گران نگاشتن افسانه‌ها، خرافات و اسرائیلیات را عیب بزرگ این اثر می‌شمارند و نقل اخبار بدون اشاره به درستی و نادرستی آن را در شأن دانشمندی چون طبری نمی‌دانند.^{۴۲}

۶- مسعودی

علی بن حسین مسعودی (۳۴۶-۲۸۷ق-) از نوادگان صحابی بزرگ عبدالله بن مسعود است. مسعودی کتاب‌های متعددی نگاشته و نام شماری از آنها را در مهم‌ترین اثر تاریخی خود (مروج الذهب) آورده است. نگاه مسعودی در این کتاب تنها تاریخی نیست، بلکه از هر جهت به گذشته می‌نگرد و مجموعه‌ای از اطلاعات تاریخی، جغرافیایی، تقویم‌ها، ادیان و... را در اختیار خوانندگان قرار می‌دهد. کتاب او با داستان‌آفرینش آغاز می‌شود و با مسائل تاریخی امت‌های گوناگون ادامه می‌یابد.^{۴۳} سفرهای طولانی به خارج از مرزهای اسلامی برای گردآوری اخبار سایر ملل^{۴۴} از مهم‌ترین اقدام‌های او در تدوین تاریخ است.

۷- ابن خلدون

عبدالرحمن بن خلدون (۸۰۸-۷۳۲ق-) که از اندیشمندان بلندپایه جهان اسلام و پایه‌گذار "فلسفه تاریخ" شناخته شده است پس از روی آوردن به کارهای علمی و مطالعه تاریخ‌های گذشته، نظریه دو لایه بودن تاریخ را ارائه داد. لایه بالایی همان حوادث و رخداد‌های تاریخی است و لایه زیرین - که به نظر وی تا آن زمان مورخان پیشین به آن توجه نکرده بودند - علل و عوامل پشت پرده رخداد‌های تاریخی است.

مشهورترین اثر او مقدمه کتاب العبر و دیوان المبتدأ و الخبر فی تاریخ العرب و العجم و البربر و من عاصرهم من ذوی السلطان الاکبر است.

۸- سخاوی

^{۴۲} طبری، تاریخ الطبری، ج ۱، ص ۷

^{۴۳} مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، ج ۱، ص ۹۰؛ جعفریان، منابع تاریخ اسلام، ص ۱۸۰-۱۷۴

^{۴۴} عثمان، المدخل الی التاریخ الاسلامی، ص ۲۹۹-۲۹۵

محمد بن عبدالرحمن سخاوی (۹۰۲ - ۸۳۱ق-) در حدیث و تاریخ سرآمد بود- او با نگارش کتاب الاعلان بالتویخ لمن ذمّ اهل التاريخ، از تاریخ به عنوان منبع و موضوعی کمک آموزشی برای مطالعات دینی دفاع نمود.^{۴۵}

مورخان معاصر

امروزه اندیشمندان وارسته بسیاری در عرصه تاریخ نگاری اسلامی فعالیت می کنند- بی تردید، بررسی زندگی علمی، شیوه تاریخ نگاری و معرفی آثار همه آنان رساله ای ویژه می جوید- با آنکه آشنایی نسل حاضر با فرهیختگان معاصر این فن بسیار اهمیت دارد، ناگزیر تنها به معرفی چند تن از آنان می پردازیم:

۱- سید جعفر مرتضی عاملی

الصحيح من سيرة النبي الاعظم، الحیة السیاسیة للامام الرضا، الحیة السیاسیة للامام الجواد، و الحیة السیاسیة للامام الحسن، بخشی از کتاب های او شمرده می شود که به بررسی تاریخ سیاسی ائمه اطهار علیهم السلام و تبیین زندگی و سیره پیامبر اسلام می پردازد-

۲- سید مرتضی عسکری

این دانشمند کتاب هایی چون معالم المدرستین، مائة و خمسون صحابی مختلق، عبدالله بن سبا و اساطیر اخری و احادیث عایشه را نگاشته و در مسیر روشن ساختن زوایای تاریک تاریخ اسلام، گام های بلندی برداشته است-

۳- سید جعفر شهیدی

کتاب های تاریخ تحلیلی اسلام، قیام حسین، زندگانی فاطمه زهرا(س) و زندگانی علی بن الحسین شماری از آثار اوست- تحلیل تاریخ اسلام بر اساس شکاف میان قبایل، و بررسی و تحلیل زندگانی خاندان رسالت را می توان از ویژگی های آثار وی دانست-

۴- محمد ابراهیم آیت

---

^{۴۵} برای اطلاع بیشتر از شعبه ها و شاخه های علم تاریخ در اسلام، ر-ک: روزنتال، تاریخ تاریخنگاری در اسلام، ص ۷۳ به بعد؛ آئینه وند، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، ج ۱، ص ۶۰۷-۲۳۷

او با نگارش کتاب های تاریخ پیامبر اسلام ّ، شهدا الاسلام فی عصر الرسالة، اندلس یا تاریخ حکومت مسلمین بر اروپا و ترجمه کتاب هایی از عربی و انگلیسی به فارسی و... خدمتی ارزنده به دانش پژوهان فارسی زبان ارائه کرده است.

کتاب های انقلاب تکاملی اسلام، پیامبری و انقلاب، پیامبری و حکومت و پیامبری و جهاد از جلال الدین فارسی است که در این کتب زوایای مهمی از تاریخ اسلام را بیان کرده است.

دکتر جواد علی با اثری چون المفصل فی التاريخ العرب قبل الاسلام و تاریخ العرب فی الاسلام؛ دکتر صادق آئینه وند با نگارش کتاب های علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی، تاریخ سیاسی اسلام، اطلس جغرافیای تاریخ اسلام؛ دکتر شاکر مصطفی با تاریخ العربی و المورخون، رسول جعفریان با کتاب های تاریخ سیاسی اسلام (سیره رسول خدا و تاریخ خلفا) و حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، دکتر عائشه عبدالرحمن بن الشاطی با اثری چون مع المصطفی ّ، بنات النبی ّ، و نسا النبی ّ و دکتر سمیره مختار الیثی با کتاب جهاد الشیعة فی العصر العباسی شماری دیگر از پژوهشگران این میدان هستند.

منابع و ماخذ

قرآن کریم

ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه

ابن اثیر، الکامل فی التاریخ

ابن خلدون، فلسفه تاریخ

آیینہ وند، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی

تاجبخش، تاریخ و تاریخ نگاری

جعفری، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه

_____، تفسیر و نقد و تحلیل مثنوی

جعفریان، منابع تاریخ اسلام

جمعی از نویسندگان، تاریخ اسلام

حاجی خلیفه، کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون

حسینی، تاریخ تحلیلی و سیاسی اسلام

دورانت، لذات فلسفه

روزنتال، تاریخ تاریخ نگاری در اسلام

زرین کوب، تاریخ در ترازو

زیدان، تاریخ تمدن اسلام

سبحانی، مارکسیسم و نیروی محرک تاریخ

سجادی و عالم زاده، تاریخ نگاری در اسلام

سخاوی، الاعلان بالتّوییح لمن ذمّ اهل التاریخ

سزگین، تاریخ التراث العربی

شهیدی، کیهان اندیشه

صدر، تأسیس الشیعه

طبری، تاریخ الطبری

عثمان، المدخل الی التاریخ الاسلامی

فارسی، درس هایی درباره ماکیسیم

کلینی، اصول کافی

لوبون، تاریخ تمدن اسلام و عرب
مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر
مصباح یزدی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن
مطهری، حق و باطل به ضمیمه احیای تفکر اسلامی
_____، خدمات متقابل اسلام و ایران
_____، فلسفه تاریخ
_____، مجموعه آثار
_____، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی
_____، نقدی بر مارکسیسم
نهج البلاغه
یاسپرس، آغاز و انجام تاریخ
یاسمی، مقالات و رساله ها
یعقوبی، تاریخ یعقوبی